

Ћуприја у Великом рату

УСТАНОВА КУЛТУРЕ ЂУПРИЈА

Ђуприја у Великом рату

Ђуприја 2018.

Узимајући у обзир огроман значај Првог светског рата који је представљао до тада не само највећи ратни сукоб у историји цивилизације, него је изазвао далекосежне политичке, друштвене и цивилизацијске промене у светској историји, последњих година се намеће потреба да се поводом стогодишњице његовог завршетка научно и објективно сумирају резултати и последице. У том циљу је велики број домаћих научних институција и појединаца узео учешћа у поновном сагледавању историјских чињеница и анализи процеса који су карактерисали Велики рат. Као држава која је претрпела највећа ратна разарања и дала огромне људске жртве за слободу, Србија је пред собом имала задатак да још једном подсети свој народ на

трагичну судбину и славу историју крвљу исписану у страницама Великог рата.

Многи градови у Србији, прихватили су се задатка да на достојанствен начин обележе завршетак Великог рата и ослобођење од вишегодишњег ропства. Да још једном одају почаст српским херојима који су дали животе за отаџбину. Један од тих градова је и Ћуприја, која 25. октобра низом манифестација обележава стогодишњицу ослобођења од непријатељске окупације.

Као повод за избијање Великог рата узима се атентат у Сарајеву 28. јуна 1914. године. Такву прилику Аустроугарска није смела да пропусти и спремно је објавила рат Србији, који је из локалног, убрзо прерастао у европски и светски рат. Ратна дејства су се одиграла и у Африци и Азији. Српска држава је, војно још увек неопорављена после балканских ратова, на почетку рата мобилисала нешто више од 450.000 војника, док је тај број упркос великим губицима, до јесени 1915. године нарастао на 707.000 људи. Из Ћуприје је у Велики рат отишло око 700 људи, од чега је погинула трећина. Градови у долини Велике Мораве и села са источне стране реке припадала су Тимочкој дивизијској области са седиштем у Зајечару. Тако је ћупријских војника било највише у 14. пуку „Књажевачком“ и 15. пуку „Стеван

Синђелић“ (ћупријском) који су били у саставу Тимочке дивизије II армије. Ове јединице су учествовале у борбама на Церу, војним операцијама у Срему, бици на Дрини, Колубарској бици. Можда и најпознатији официр из Ћуприје (рођен у Сењу) током Великог рата био је Драгиша Пандуровић, који се истакао у најделикатнијим војним операцијама српске војске и био носилац највећих војних одликовања, а касније и дивизијски генерал. Поред Пандуровића, познати официри из Ћуприје, који су се истакли у великом рату били су Војислав Константиновић и Лазар Мијушковић.

Сама варош Ћуприја је Први светски рат дочекала привредно још увек неразвијена, недовољно урбанизована, са сразмерно малим бројем становника. Међутим, и као таква, мала варош у развоју, Ћуприја је била седиште Моравског округа, важна саобраћајница, војни, административни и здравствени центар Поморавља.

Главни носиоци привредног и културног развоја Ћуприје пре и после Првог светског рата били су Чеси, који су 1911. године изградили и отворили Чешку фабрику шећера. Просветне прилике у Ћуприји биле су врло добре, имајући у виду постојање основне школе, Гимназије, Женске занатске школе и Пољопривредне школе.

Због тога не чуди да је велики број ћупријских ђака током Првог светског рата наставио своје школовање у Француској и Великој Британији. Међу тим ђацима, био је и истакнути књижевник и академик Душан Матић.

Касарна кавалерије отворена давне 1837. године, неколико година пред почетак рата постала је дом Артиљеријске подофицирске школе. Такође, у ћупријској касарни дуги низ година су биле смештене понтонирске јединице за целу Србију. У време Анексионе кризе 1908-1909. године, у Ћуприји је радио логор за обучавање четника - комита, под управом мајора Војислава Танкосића. Управо је овај логор бечка влада у својим преписакма и извештајима често истицала као центар за обуку српских националиста који су деловали у пределима Аустроугарске насељеним јужнословенским елементом. У Ћуприји је од новембра 1914. до јесени 1915. године био смештен и руски инжењерски одред под командом пуковника Доброва, који је имао задатак да изграђује и поправља понтонске мостове широм Србије.

Због свог положаја у позадини фронта током 1914. и 1915. године, Ћуприја је имала и важну улогу у санитарским приликама током рата. У Окружној болници лечено је цивилно становништво.

Флора Сендс (1876 - 1956)

Енглеска болничарка и једина жена официр српске војске за време Првог светског рата. Дошавши добровољно у ратом и болешћу опустошену Србију, неговала је српске рањенике и болеснике у многим болницама. Нарочито се истакла у сузбијању епидемије пегавог тифуса у Ваљевоу, где се и сама разболела, због чега се вратила у Енглеску на опоравак. Међутим, Флора је убрзо пристигла на Солунски фронт где се прикључила српској војсци и са њом учествовала у ослобађању Србије. Са јединицама Прве српске армије Флора Сендс је ушла у ослобођену Ћуприју где је остала неколико недеља. Захваљујући Флори Сендс, ова болница је убрзо преуређена. Ангажовала је жене из вароши које су раније радиле у болницама да припомогну, а храну је обезбедила захваљујући несебичним сељацима који су се широкогрудом одазвали, чувши да је храна намењена болесним војницима. Војна инспекција која је три недеље касније посетила ову болницу, сачинила је извештај у коме се наводи да ниједна болница у Србији није снабдевена храном као Ћупријска.

Николај Александрович Семашко (1874 - 1949)

Био је руски лекар, револуционар и касније министар здравља у Совјетском Савезу. У Србији је боравио од 1913. до 1916. године, учествујући у социјал - демократском покрету и радећи као лекар. Током балканских ратова 1912-1913. године боравио је у Параћину. Занимљива је чињеница да је током Првог светског рата боравио у Ћуприји као члан руске медицинске мисије Црвеног крста и у периоду од 1914. до 1915. године био управник Окружне болнице. Лечећи многобројне рањене војнике и болеснике, стекао је велику популарност. Често је држао говоре у импровизованим гостионицама у Ћуприји, попут кафане „Христо Ботев“ где је упознао бугарског окупаторског војника, такође присталицу комунизма. Учествовао у Октобарској револуцији и касније постао министар здравља у Русији.

Постојала је и резервна војна болница која је била смештена у неколико зграда и користила за потребе неговања рањеника. Због недовољног броја српских лекара, у овим болницама су радили и лекари добровољци, који су у Србију стигли посредством Црвеног крста или других организација. Неки од њих били су др Николај Семашко и др Виљем Рот. Током велике епидемије тифуса крајем 1914. и почетком 1915. године у Ћупријским болницама умрло је више стотина цивила и војника. Значајну улогу у организовању резервне војне болнице по ослобођењу Ћуприје имала је Флора Сендс, истакнута болничарка и официр српске војске.

Као значајан саобраћајни центар, због постојања железнице и у то време делимичне пловности Велике Мораве, Ћуприја је имала истакнуту улогу у снабдевању војске и логистичкој подршци. Близина рудника Равна Река и Сењски рудник и повезаност железницом са Ћупријом повољно су утицали на ратне околности у Србији првих година рата. Такође, треба истаћи и улогу Добричева као великог пољопривредног добра са веома богатим сточним фондом.

После велике непријатељске офанзиве у јесен 1915. године, када су Србију напале три непријатељске војске - немачка, аустроугарска и бугарска, постало је

јасно да Србија неће моћи да се одржи. Упркос жилавом отпору, српска војска је потискивана са свих страна. Ћуприја је у тим драматичним тренуцима постала центар окупљања десетина хиљада избеглица и војника, који су упирали поглед ка југу и тражили спас преко Косова и албанских врлети на јадранској обали. Драгоцен опис прилика у том периоду оставио је амерички добровољац Фортиер Џоунс.

Немачка војска је ушла у Ћуприју 4. новембра 1915. године. Том приликом погинула су шесторица Ћупричана. Различита су сведочења о понашању Немаца при уласку у варош. Неки очевици догађаја указују на бахатост немачких војника и свирепу пљачку, док други говоре супротно и критикују понашање српских војника. Немачка војска се није дуго задржала у Ћуприји, већ је преузела контролу над рудницама Равна Река и Сењски рудник. Немце је у Ћуприји заменила бугарска окупациона власт. Читаву територију Србије била је подељена између Аустроугарске и Бугарске. Граница између двеју окупационих зона ишла је Великом Моравом од Смедерева до Сталаћа, онда линијом Крушевац - Вукања - Злата - Лебане - Липовица - Огоште - Гњилане - Бетина - Шар планина - албанска граница. Области источно од ове линије припале су Бугарској која је своју окупациону зону поделила на два

дела: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу и Македонску војно-инспекцијску област са центром у Скопљу. Тако је територија некадашњег Моравског округа била подељена између Бугара и Аустроугара. Део западно од Мораве - Јагодина и Левач, припао је аустроугарској окупационој зони, док су Ресава, Ћуприја и Параћин припали Бугарима.

Убрзо по уласку окупационих трупа, показало се да Бугари настоје да што брже и што темељитије спроведу денационализацију становништва, а да притом не бирају средства како би остварили тај циљ. Рад на бугаризацији карактерисала су два основна правца: уништавање горњег и средњег слоја становништва (интелигенције) и насилно увођење бугарског језика. Због тога су спровођене честе депортације угледних становника. Из Бугарске су за војском одмах почели да пристижу чиновници, наставници и свештеници. Свирепост бугарских окупационих власти у Ћуприји огледала се у немилосрдном стрељању и вешању становништва, нарочито у околним селима. Према наводима Арчибалда Рајса, само у околини вароши Ћуприје, Бугари су убили преко 200 људи. Посебно су од Бугара страдала села Исаково, Вирине и Сење. Честе реквизиције и пљачка биле су саставни део политике бугарских окупатора.

Септембар 1918. године донео је дуго очекиване ратне операције у циљу пробоја Солунског фронта. Удружена српско - француска војска предвођена I армијом под командом генерала Петра Бојовића кренула је у незадржив јуриш према Србији. После ослобађања Македоније и бугарске капитулације, српска војска је ушла у јужну Србију и потискивала непријатељску војску ка северу. После ослобођења Ниша и Алексинца, српска војска је била надомак Поморавља. Моравска дивизија I армије је водила жестоку борбу за Параћин, после чега је њена претходница предвођена помоћним потпуковником Пешићем ушла у слабо брањену Ћуприју у подне 25. октобра 1918. године. Одушевљење на улицама ћупријске вароши верно су представили француски генерал Шарл Траније, али и Флора Сендс.

Бугарски документ сведителство из 1916. године, ЦКУ 3166/87
(Завичајни музеј Јагодина)

Аустроугарски пиштољ **Roth Steyr M1907**
(Музејски примерак)

Аустроугарски револвер **Rast - Gasser M1898**
(Музејски примерак)

Аустроугарски пиштољ **Roth Steyr M1911**
(Музејски примерак)

Бодж полицијских чиновника Краљевине Југославије
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Бајонет ВТЗ из доба Краљевине Југославије
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Двоглед из Првог светског рата
непознато порекло
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Парадни опасач официра војске Краљевине Југославије
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Српски војнички шлем типа „Адријан“
са Солунског фронта
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Предратни џепни сат „Longines“ Српске државне железнице
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Кашика српског војника са Солунског фронта
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Чутура за воду српског војника
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Орден за храброст
„Милош Обилић“

Орден
„Албанска споменица“

(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Орден
„Карађорђева звезда са мачевима“

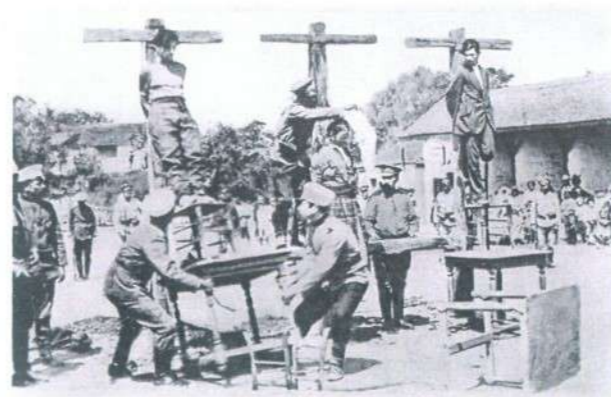
Југословенска официрска сабља
(Приватна колекција Дејана Мартиновића)

Бајонет за француску пушку „Лебел“
Наоружање српске војске на Солунском фронту и по завршетку рата
инв. бр. 66 – Завичајни музеј Јагодина

Преправљена турска пушка система Маузер М1890
(оригинална цев са механизмом) Произведена 1891-1892. године
инв. бр. 126 – Завичајни музеј Јагодина

Вешање Ћупричана од стране бугарског окупатора

На принудном раду код Немаца у Ади 1916. године

Balkanzug прелази железнички мост на Морави код Ћуприје

Аустоугарски воји оркестар – У знак сећања на команду у Ћуприји

Драгиша Д. Пандуровић (1885-1951)

Драгиша Д. Пандуровић (1885-1951) рођен је у Сењу код Ћуприје. Као млад официр учествовао је у балканским ратовима 1912-1913, гушењу арнаутске побуне 1913. и Првом светском рату који је дочекао као командир 4. чете 1. батаљона 12. кадровског пука. Постоје наговештаји да је Драгиша Пандуровић у то време учествовао у једној од најсмелијих акција на српском бојишту, када је одред од сто добровољаца заузео на препад Велико Молдавско острво насупрот Голупцу и без властитих губитака заробио целокупну непријатељску посаду. За заслуге у ратовима 1912-1918. године одликован је Карађорђевоом звездом са мачевима IV реда, Сребреном медаљом за храброст, Златном медаљом за храброст, Орденом белог орла са мачевима V степена. Био је носилац свих споменица за учешће у ратовима (1912, 1913, Албанска, 1914-1918). Између два светска рата радио је као старешина и класни професор на Војној академији у Београду. Пред почетак Другог светског рата постављен је за команданта Триглавске дивизије у Љубљани. Умро је у Аустрији.

Арчибалд Рајс (1875-1929)

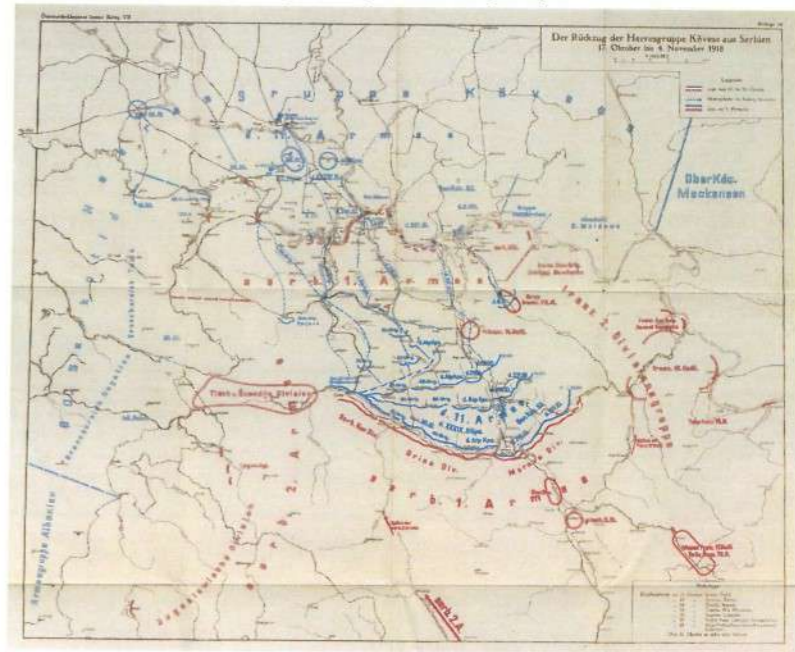
Швајцарски форензичар, публициста, хемичар и професор на Универзитету у Лозани, запамћен као велики пријатељ српског народа. Током Првог светског рата борао је у Србији и истраживао злочине окупаторских сила (Аустроугарске, Немачке и Бугарске).

Захваљујући Рајсу, сазнало се о многим злочинима над цивилним становништвом. У својим извештајима, Рајс је детаљно описивао понашање окупационих војника широм Србије. Тако је на основу саслушања неколико Ћупричана саставио извештај о стању у Ћуприји под Бугарима: у околини вароши Ћуприје Бугари су убили око 200 особа; између августа 1916. и пролећа 1918. године интернирано је око 200 Ћупричана. Постоји податак да је Арчибалд Рајс 1922. године борао у Ћуприји приликом откривања и освећивања споменика борцима погинулим у ослободилачким ратовима 1912-1918. године.

Србија је у Великом рату имала огромне губитке. Изгубила је више од четвртине становништва. Из Моравског округа је у ратовима од 1912. до 1918. године погинуло око 2500 бораца. У том раздобљу из Ћуприје је погинуло или умрло 262 официра, подофицира и војника, али је тај број далеко већи ако се рачунају жртве услед болести, заробљеништва и глади. Број цивилних жртава из Ћуприје и околине није могуће прецизно одредити, али се сматра да их је било неколико стотина. У самој Ћуприји данас постоји један споменик погинулим војницима у ослободилачким ратовима 1912 - 1918. године, у центру града, подигнут и освештан 1922. године. Слични споменици постоје у околним селима. У Крушару је између 1936. и 1938. године испод сеоске цркве подигнута спомен костурница незнатим војницима погинулим приликом одступања 1915. и ослобођења Крушара 1918. године. Ова костурница је обновљена пред обележавање стогодишњице ослобођења Ћуприје 2018. године.

Пробојем Солунског фронта и даљим операцијама, српска војска је дала значајан, можда и одлучујући, допринос окончању Великог рата. Чињеница је да су се у пробоју Солунског фронта и ослобађању Србије нарочито истакли војници из Моравског округа, који су били регрутовани у Тимочкој и Шумадијској дивизији, носиоцима пробоја и завршних ратних операција.

Мапа повлачења немачке војске после пробоја Солунског фронта 1918. године

Изложба „Ћуприја у Великом рату“ у организацији Установе културе Ћуприја и под покровитељством Општине Ћуприја биће отворена од 29. октобра до 13. новембра 2018. године. Највећи део поставке изложбе чине предмети из ратног периода (оружје и војна опрема), разгледнице из предратног периода и предмети настали у периоду непосредно по завршетку рата (ордење, повеље, војни документи). Изложбена поставку употпуњују плакати који садрже велики број дигитализованих докумената, фотографија и друге грађе уз пратећи текст, и који тематски подељени, приказују све аспекте рата.

Организовање и одржавање прве изложбе овакве врсте у Ћуприји не би било могуће без помоћи културних институција и појединаца. Овим путем изражавамо захвалност Завичајном музеју из Јагодине и историчару Душку Грбовићу, музејском саветнику на драгоценим сугестијама и позајмљеним експонатима, господину Дејану Мартиновићу из Ћуприје, који је нам је за потребе ове изложбе несебично ставио на располагање своју изузетно богату колекцију и Удружењу потомака ратника Србије од 1912. до 1920. године из Параћина које нам је уступило реплике српске војничке униформе и пуковске заставе. Захваљујемо се и свим осталим људима из Ћуприје и околине који су допринели да се још једном, на стогодишњицу завршетка Великог рата и ослобођења Ћуприје присетимо славне и трагичне историје, одамо почаст огромним жртвама рата и прославимо велике победе наших хероја.

Моравска дивизија

*Тамо далеко, далеко од мора,
Тамо је село моје, тамо је Србија.*

Откривање и освећивање споменика борцима
погинулим у ослободилачким ратовима
1912 - 1918. године.

Повеља Албанска споменица
(приватна колекција Дејана Мартиновића)

Извори и литература

- Дневник Наталије Аранђеловић, необјављени рукопис, Историјски архив Београда.
- М. Бјелајац, Генерал Драгиша Пандуровић: Живот и сведочења, Београд 2007.
- М. Bjelajac, Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 - 1941, Institut za noviju istoriju Srbije 2004.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. 30, Београд 1937.
- Д. Грбовић, 90 година од пробоја Солунског фронта. Јагодина и средње Поморавље у Првом светском рату, каталог изложбе, Јагодина 2008.
- F. Jones, With Serbia into exile: an American's Adventures with the Army that cannot die, New York 1916.
- Б. Митић, Здравствени центар у Ћуприји (Санитетска служба у миру и ратовима, од 1805. до 2005. године), Ћуприја 2007.
- Б. Митић, Ћуприја, Ћуприја 2006.
- А. Митровић, Србија у Првом светском рату, Београд 1984.
- Арчибалд Рајс: Злочини над Србима у Великом рату, прир. М. Пршић, Београд 2014.
- F. Sandes, The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army 1916-1919, London 1927.
- Зборник грађе Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, прир. А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд 2014.

УСТАНОВА
КУЛТУРЕ
ЋУПРИЈА

Ћуприја у Великом рату

Издавач:

Установа културе Ћуприја

За издавача:

Ненад Јовановић, директор

Аутор изложбе и текста каталога:

МА Стефан Стаменковић, историчар

Фотографије:

Иван Милосављевић

Дизајн:

Саво Лукић

Штампа:

Графички студио соова.

Тираж: 100 ком.

Ћуприја 2018.

ОПШТИНА
ЋУПРИЈА